

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Природничо-економічний факультет  
Кафедра географії та методики її викладання

## **КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА**

на тему:

### **«СУЧАСНА СТРУКТУРА АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ ПОЛІСЬКИХ ОПІЛЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ»**

Виконала: здобувачка 2 курсу групи Geo1-M23  
спеціальності 014 Середня освіта (Географія)

**Павленко Марина Миколаївна**

Керівник: **Касіяник Ігор Петрович** к. г. н., доцент

Рецензент: **Гарбар Владислав Васильович** к.г.н.,  
старший викладач

Кам'янець-Подільський – 2024

## ЗМІСТ

|                                                                                                                           |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ .....                                                                                           | 4  |
| ВСТУП.....                                                                                                                | 5  |
| РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ<br>АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ ПОЛІСЬКИХ ОПІЛЬ .....                    | 8  |
| 1.1 Суть поняття «антропогенний ландшафт» .....                                                                           | 8  |
| 1.2 Класифікації антропогенних ландшафтів.....                                                                            | 11 |
| 1.3 Використання результатів дослідження в освітньому процесі .....                                                       | 14 |
| РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ГЕОКОМПОНЕНТНОЇ СТРУКТУРИ ПОЛІСЬКИХ ОПІЛЬ Й<br>ПРИЛЕГЛИХ ТЕРИТОРІЙ ПОЛІССЯ .....                         | 14 |
| 2.1 Геолого-геоморфологічний аналіз .....                                                                                 | 16 |
| 2.2 Аналіз гідро-кліматичних умов .....                                                                                   | 23 |
| 2.3 Ґрунтово-рослинний покрив .....                                                                                       | 26 |
| 2.4 Сучасна структура ландшафтів поліських опіль .....                                                                    | 31 |
| РОЗДІЛ 3. ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ<br>ПОЛІСЬКИХ ОПІЛЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....                  | 37 |
| 3.1 Структурна роль каркасних антропогенних ландшафтів: селитебна<br>структура поліських опіль.....                       | 37 |
| 3.2 Фонові антропогенні ландшафти та їх взаємодія з природними системами<br>.....                                         | 43 |
| 3.3 Точкові антропогенні ландшафти: промислові, водні та белігеративні<br>структури.....                                  | 50 |
| 3.4 Гуманістичний аспект антропогенних ландшафтів: рекреаційні, сакральні<br>та тафальні території.....                   | 60 |
| РОЗДІЛ 4. КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ<br>РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ПРИРОДИ ПОЛІСЬКИХ<br>ОПІЛЬ ..... | 66 |
| 4.1 Природо-господарське використання, проблеми та оптимізація<br>ландшафтної структури .....                             | 66 |

|                                                                                           |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 4.2 Сучасний стан та шляхи збереження природно-заповідного фонду<br>поліських опілля..... | 69 |
| 4.3 Екологічна модернізація в контексті сталого розвитку .....                            | 72 |
| ВИСНОВКИ.....                                                                             | 83 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....                                                           | 85 |
| ДОДАТКИ.....                                                                              | 91 |

## **ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ**

**АЛ** – Антропогенний ландшафт

**СГЛ** – сільськогосподарські ландшафти

**ПТК** – природно-територіальні комплекси

**МчЛ** – містечковий ландшафт

**ВАЛ** – Водні антропогенні ландшафти

**ВСАПДЛК** – водно-суходільний антропогенний парадинамічний ландшафтний комплекс

## ВСТУП

**Актуальність теми.** В структурі сучасних ландшафтів зони мішаних хвойно-широколистих лісів Правобережної України, широко відомої ще як Полісся – опілля, чітко виокремлюються своєю оригінальною, часто унікальною природою. Опілля – це островки лісостепової природи серед поліських заболочених рівнин і численних озер, що сформовані різноманітними породами перекритими лесами та лесоподібними суглинками і піднімаються над поверхнею на 80-120 м. З опілля розпочалося господарське освоєння Полісся, яке найбільш активним було у XIX-XX ст. Це призвело до корінних змін природи і ландшафтів опілля, знищенню низки унікальних об'єктів природи та розвитку тут несприятливих процесів. Уже наприкінці XIX початку XX ст. відомі дослідники Полісся П.А. Тутковський, а пізніше О.М. Маринич підняли питання про необхідність детальних досліджень природи і ландшафтів Українського Полісся, зокрема й опілля, з метою їх раціонального використання. Однак, пропозиції вчених не завжди враховувались і на початку XXI ст. є низка проблем які потребують негайного вирішення. Серед таких проблем й раціональне використання та збереження унікальної природи поліських опілля, зокрема Правобережної України, що й визначає актуальність цього дослідження. На відміну від попередніх вишукувань – опілля розглядаємо як складову своєрідної, ще слабо пізнаної Опілле-Поліської ландшафтної стрічки.

**Мета дослідження:** проаналізувати сучасний стан природи і антропогенних ландшафтів поліських опілля, виявити чинники та особливості їх антропогенізації, розробити заходи раціонального використання та охорони.

**Об'єкт дослідження:** природа і антропогенні ландшафти поліських опілля Правобережної України.

**Предмет дослідження:** геокомпоненти і ландшафти поліських опілля, чинники їх антропогенізації, можливості раціонального використання й охорони. Для досягнення мети вирішувалися такі **завдання:**

- аналіз попередніх досліджень природи і ландшафтів поліських опілля;
- виокремлення та обґрунтування ролі і значення головних чинників антропогенізації природи і ландшафтів поліських опілля;

- аналіз стану сучасних антропогенних ландшафтів поліських опіль;
- характеристика унікальних природних об'єктів опіль;
- виділити основні типи антропогенних ландшафтів поліських опіль
- розробка й обґрунтування заходів щодо раціонального використання й охорони ландшафтів поліських опіль в контексті сталого розвитку.

**Методи дослідження.** Методологічну основу дослідження склали роботи провідних науковців географів і ландшафтознавців України, а саме: П.А. Тутковського, О.М. Маринича, М.І. Дмитрієва, В.Г. Бондарчука, Ю.О. Кошика. Поставлені завдання вирішувались на основі системного підходу та базових методів серед яких: історико-географічний, описовий, порівняльно-географічний, ландшафтознавчий, ландшафтно-геоморфологічний, польовий, абстрагування, картографічного моделювання та принципи: комплексності, історизму, структурно-системний, функціональний, організаційний. Крім названих методів і принципів у дослідженні використовувались методи суміжних наук з ландшафтознавством. Зокрема, реальне пізнання лісових ландшафтів на досліджуваних ділянках не можливе без використання методів ботаніки, ґрунтознавства тощо.

#### **Наукова новизна отриманих результатів:**

- проаналізовано сучасні (кінець XX – початок XXI ст.) дослідження природи і ландшафтів поліських опіль;
- виокремлено й обґрунтовано антропогенні чинники, що призводять до сучасної трансформації ландшафтів;
- показано сучасний стан природи і ландшафтів поліських опіль;
- доповнено заходи щодо раціонального використання й охорони природи опіль.

**Практичне значення.** Результати дослідження можуть використати органи місцевого самоврядування, зацікавлені природоохоронні й екологічні організації, а також у сферах туризму і рекреації, освіті, зокрема при вивченні географії України та рідного краю.

**Апробація результатів дослідження.** Опубліковано статті: «Антропогенізовані ландшафти поліських опіль Правобережної України» у збірнику наукових статей студентів. Доповідались та обговорювались на конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у квітні 2024р.

**Структура і обсяг роботи.** Дипломна робота складається із вступу, 4 розділів, висновків (загалом 2 сторінки), списку використаних джерел (77 найменувань) та додатків.

## ВИСНОВКИ

У процесі написання даної роботи було проведено аналіз попередніх досліджень природи та ландшафтів поліських опіль Правобережної України. Аналіз показав, що значний внесок у вивчення природи Полісся, зокрема поліських опіль, зробили такі вчені, як П.А. Тутковський, Г. І. Дениsik. Геоморфологічну та геологічну структуру опіль детально дослідили географи: О.М. Маринич, Г.Й. Осовський, В.Г. Бондарчук та Ю.О. Кошик.

Типи антропогенних ландшафтів Поліських Опіль демонструють різноманіття форм людської діяльності, які впливають на природне середовище. Збалансоване використання цих ландшафтів можливе лише за умови реалізації екологічно спрямованих стратегій землекористування, заходів з охорони природи та розвитку сталого туризму.

Запропоновані ініціативи повинні гарантувати збереження неповторної природи Поліських Опіль, підвищення екологічної стійкості антропогенних ландшафтів, а також створення умов для гармонійного співіснування людини і природи. Впровадження цих заходів сприятиме сталому розвитку регіону та виконанню його природоохоронних і рекреаційних функцій.

У ході дослідження були виявлені унікальні природні об'єкти поліських опіль, зокрема гірські породи та мінерали, такі як рожеві пірофілітові сланці, кварцити та кварцовий порфір. На території опіль ростуть рідкісні види рослин, серед яких азалія понтійська, береза карельська, береза темногора, дуб скельний та сосна Фоміна. Також в цій місцевості було акліматизовано нетипових тварин, таких як ондатра, нутрія та фазан. Деякі території окремих опіль були включені до природно-заповідного фонду.

У результаті проведених досліджень та обґрунтування заходів, спрямованих на раціональне використання і збереження ландшафтів поліських опіль, виявлено можливість створення музею під відкритим небом на території Словечансько-Овруцького кряжу, а також організації заказників і парків місцевого значення. Запропоновано впровадження бутових лотків-швидкотоків для ефективного



використання сільськогосподарських земель, а також розробку і реалізацію проектів, що сприятимуть зупиненню або уповільненню вітрової та водної ерозії. Для збереження природних ресурсів Полісся Україна, у співпраці з деякими європейськими країнами, працює над проектами, які мають на меті охорону природи та раціональне використання ресурсів у межах Полісся.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфьоров М.О. Ландшафтна структура Полісся / М.О. Алфьоров. – Харків: Вид-во НАНУ, 2003. – 212 с.
2. Антропогенні ландшафти України / За ред. А.Г. Ісаченка. – Київ: Наукова думка, 2008. – 320 с.
3. Бондарчук В.Г. Геологія України / В.Г. Бондарчук. – Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1934. – 232 с.
4. Бугайчук І.О. Охорона довкілля в Україні / І.О. Бугайчук. – Київ: Наукова думка, 2016. – 184 с.
5. Войтович Л. Велике князівство Литовське: природні багатства / Л. Войтович. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. – 205 с.
6. Гаркуша І.П. Природний потенціал України / І.П. Гаркуша. – Полтава: Вид-во ПНТУ, 2001. – 256 с.
7. Герасименко І.А. Екологія України: виклики та можливості / І.А. Герасименко. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 300 с.
8. Гладкий О.В. Географія природних зон України / О.В. Гладкий. – Київ: Освіта, 2009. – 150 с.
9. Гурик Н.М. Природознавство України: проблеми та перспективи / Н.М. Гурик. – Харків: Видавництво Харківського університету, 2012. – 320 с.
10. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 298 с.
11. Денисик Г.І. Висотна диференціація та різноманіття антропогенних ландшафтів. Процеси і явища в антропогенних ландшафтах / Г.І. Денисик, І.М. Война. – Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2013. – 188 с.
12. Денисик Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик. – Вінниця: ПП «Видавництво «Тезис», 2001. – 284 с., іл.
13. Денисик Г.І. Лісостепові Полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. – 210 с.; іл.

- 14.Денисик Г.І. Словечансько-Овруцький кряж // Український географічний журнал / Г.І. Денисик. – К.: Інститут географії Національної академії наук України, 2003, №1. – С. 62–65.
- 15.Державна програма захисту земель України від водної та вітрової ерозії, інших видів деградації земель на 1996–2010 рр. – К.: Держкомзем України, 2006. – 81 с.
- 16.Дітковський М., Павлов О. Житомирський краєзнавчий музей: Путівник / М. Дітковський, О. Павлов. – К.: 1975. – С. 3.
- 17.Дмитрієв М.І. Фізична географія України / М.І. Дмитрієв. – Київ: Освіта, 2005. – 416 с.
- 18.Дорошенко Т.В. Антропогенний вплив на екосистеми Полісся / Т.В. Дорошенко. – Житомир: ЖНАЕУ, 2011. – 190 с.
- 19.Етимологічний словник літописних назв Південної Русі. – Київ: Наукова думка, 2015. – 252 с.
- 20.Заповідна Житомирщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ua.igotoworld.com/ua/article/503\\_zapovedniki-zhitomirschiny-obzor.htm](http://ua.igotoworld.com/ua/article/503_zapovedniki-zhitomirschiny-obzor.htm).
- 21.Затенацький П.О. Ландшафти Українського Полісся / П.О. Затенацький. – Київ: Наукова думка, 1987. – 298 с.
- 22.Іванов С.В. Збереження природних ландшафтів / С.В. Іванов. – Київ: Видавничий центр, 2004. – 240 с.
- 23.Карась О.Л. Геологічні процеси Полісся / О.Л. Карась. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 152 с.
- 24.Карпова Т.М. Ландшафтознавство: Підручник / Т.М. Карпова. – Львів: Світ, 2018. – 278 с.
- 25.Коваленко Л.М. Екологічний моніторинг України / Л.М. Коваленко. – Київ: Академія наук України, 2008. – 212 с.
- 26.Корбут Г.А. Природні багатства Житомирщини, їх вивчення та перспективи використання. – Житомир, 2009. – С. 129–195.
- 27.Корбут Г.О. Геологічна будова Житомирщини / Г.О. Корбут. – Житомир: ЖНАЕУ, 2010. – 24 с.

- 28.Костриця М.М., Костриця М.Ю. Житомирщина туристична: Краєзнавчі нариси / М.М. Костриця, М.Ю. Костриця. – Житомир: «Полісся», 2009. – 564 с.
- 29.Костриця М.Ю. Географія Житомирської області. Посібник для вчителів і учнів / М.Ю. Костриця. – Житомир: ВКО Газета «Житомирський вісник», 2013. – 198 с.
- 30.Костриця М.Ю. Невтомний дослідник Полісся / М.Ю. Костриця // Радянська Житомирщина. – Житомир, 2008. – 1 березня.
- 31.Кошик Ю.А. Особенности рельефа ледниковой области Житомирского Полесья / Ю.А. Кошик. – К.: Наукова думка, 2017. – 47 с.
- 32.Кравченко В.О. Природні багатства Житомирщини / В.О. Кравченко. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 170 с.
- 33.Кулинич І.П. Туристичний потенціал Полісся / І.П. Кулинич. – Вінниця: Друкарня Вінницького університету, 2019. – 128 с.
- 34.Лановенко О.П. Природно-заповідний фонд України / О.П. Лановенко. – Київ: Либідь, 2013. – 320 с.
- 35.Лісовий В.М. Лісові ресурси Полісся / В.М. Лісовий. – Житомир: ЖДУ, 2012. – 250 с.
- 36.Ляшенко С.М. Становлення екологічної культури в Україні / С.М. Ляшенко. – Харків: Основа, 2007. – 170 с.
- 37.Малиновський А.С. Екосистеми Житомирської області / А.С. Малиновський. – Житомир: Облполіграфвидав, 2005. – 142 с.
- 38.Маринич О.М. Українське Полісся / О.М. Маринич. – Київ: Рад. школа, 2017. – 163 с.
- 39.Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України: Підручник / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – К.: Знання, 2005. – 511 с.
- 40.Маркович В.І. Ландшафтна екологія / В.І. Маркович. – Київ: Наукова думка, 2011. – 278 с.
- 41.Мельник І.П. Рекреаційні ресурси України / І.П. Мельник. – Львів: Видавництво Львівського університету, 2009. – 214 с.

42. Михайлов І.М. Антропогенний вплив на природу Полісся / І.М. Михайлов. – Київ: Либідь, 1997. – 198 с.
43. Мокрицький Г.П. Цікава Житомирщина: Ілюстративна туристична енциклопедія: (чотири тисячі пам'ятників, будівель, парків та інших визначних і цікавих місць області) / Г.П. Мокрицький. – У 4-х т., Т. 2. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2014. – 384 с.; 719 іл; 7 схем.
44. Мокрогуз О.П. Геологія Житомирщини: навчальний посібник / О.П. Мокрогуз. – Житомир: ЖНАЕУ, 2004. – 160 с.
45. Музей. Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://museumkiev.org/Geology/tutkovsky\\_ex.html](http://museumkiev.org/Geology/tutkovsky_ex.html).
46. Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. – К.: Вид-во КДУ, 2005. – 344 с.
47. Нестерчук І.К. Геоecологічний аналіз: концептуальні підходи, сталий розвиток. Монографія / І.К. Нестерчук // За ред. проф. П.Г. Шищенка. – Житомир: ЖДТУ, 2011. – 312 с.
48. Новини. Архів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.meta.ua/archive/29.01.15/cluster:40945195>.
49. Новини міста Житомир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.city.zt.ua/istoriya/815-ovruckij-kryazh-unikalne-misce-v-yevropi.html>.
50. Осипчук С.О. Словечансько-Овруцький лісовий «острів» / С.О. Осипчук // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир: «Мак», 2000. – С. 200–201.
51. Пашенко В.М. Географічні аспекти збереження природи Полісся / В.М. Пашенко. – Київ: Либідь, 2013. – 240 с.
52. Поліський ландшафтний край [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://geografica.net.ua/publ/galuzi\\_geografiji/fizichna\\_geografija\\_ukrajini/poliskij\\_landshaftnij\\_kraj/39-1-0-544](http://geografica.net.ua/publ/galuzi_geografiji/fizichna_geografija_ukrajini/poliskij_landshaftnij_kraj/39-1-0-544).
53. Поліщук М.О. Гідрологічні процеси на території Полісся / М.О. Поліщук. – Рівне: РДГУ, 2006. – 196 с.

54. Природа в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pryroda.in.ua/lis/zberehty-sertse-polissya/>.
55. Природа Житомирщини / Під ред. А.С. Малиновського. – К.: Вища школа, 2004. – 142 с.
56. Природно-заповідний фонд Житомирської області: Каталог природних комплексів та зникаючих видів тварин і рослин Житомирщини. – Житомир: Облполіграфвидав, 2001. – 24 с.
57. Рибак І.В. Річки Житомирщини: екологічний стан і перспективи / І.В. Рибак. – Житомир: ЖДУ, 2007. – 164 с.
58. Савчук Л.П. Лісові екосистеми Полісся / Л.П. Савчук. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 188 с.
59. Сидоренко П.Г. Етногеографія Полісся / П.Г. Сидоренко. – Київ: Наукова думка, 2012. – 230 с.
60. Сидоров І.М. Географія природних ресурсів Житомирщини / І.М. Сидоров. – Житомир: ЖНАЕУ, 2008. – 150 с.
61. Соловей В.П. Туристичний потенціал Полісся: проблеми і перспективи / В.П. Соловей. – Львів: Видавництво Львівського університету, 2018. – 202 с.
62. Сухарев С.М. Основи екології та охорони довкілля: Навчальний посібник / С.М. Сухарев, С.Ю. Чундак, О.Ю. Сухарева. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 394 с.
63. Сухомлин В.О. Збереження природного середовища Полісся / В.О. Сухомлин. – Рівне: РДГУ, 2009. – 175 с.
64. Турклуб. Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourclub.kiev.ua/forum/viewtopic.php?t=4228&sid=0b5c00f34a0391b159256ee4b0470524>.
65. Турпоходи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://invtur.com.ua/tour/ovruchskij-rajon/15994-bihun>.
66. Тутковський П.А. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя ріки Словечни. Геологічний та геоморфологічний опис / П.А. Тутковський. – К.: Вид-во УАН, 1923. – 59 с.

67. Урал в мініатюрі: Природні багатства Житомирщини, їх вивчення і перспективи використання. – Житомир, 1996. – 241 с.
68. Фотопланета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://foto-planeta.com/photo/554002.html>.
69. Хомяк І.В. Класифікація та антропогенна трансформація екосистем Словечансько-Овруцького кряжу / І.В. Хомяк. – Київ, 2010.
70. Цись П.М. Геоморфологія / П.М. Цись. – Львів: Видавництво Львівського університету, 2020. – 328 с.
71. Червона книга України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://redbook-ua.org/item/mustela-lutreola-linnaeus>.
72. Чорнобиль: природа, захищена радіацією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facenews.ua/articles/2017/313519/>.
73. Шищенко П.Г., Масляк П.О. Географія України: Підручник для 9 класу середньої школи / П.Г. Шищенко, П.О. Масляк. – К.: Райдуга, 2002. – 160 с.
74. Шульга О.М. Природознавство Полісся: навчальний посібник / О.М. Шульга. – Харків: Основа, 2015. – 152 с.
75. Янюк Р. Диво Полісся: [Словечансько-Овруцький кряж на півночі Житомирщини] / Р. Янюк // Армія України. – 2024. – 5 лютого.
76. Ясинський М.О. Екологічний аналіз систем Полісся / М.О. Ясинський. – Київ: Либідь, 2008. – 240 с.
77. Яценко І.В. Водні ресурси Житомирщини / І.В. Яценко. – Житомир: ЖДУ, 2012. – 190 с.